

МИОМИР ДАШИЋ (Титоград)

ПОЛИТИЧКЕ И ДРУШТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У ОБЛАСТИМА
ДАНАШЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIV И ПРВОЈ
ПОЛОВИНИ XV ВИЈЕКА

I

У овој години је одржано више научних скупова поводом обиљежавања шест стотина година од косовске битке 1389. године, а појавиле су се и многе публикације, па и волуминозна дјела, о овом крупном историјском догађају. Сваки јубилеј појачава интересовање и, по правилу, даје одређене занимљиве резултате. Али, када је ријеч о косовском боју, сложићемо се, вјерујем, да је тешко изаћи са неким новим и оригиналним доприносом у науци која овај догађај интензивно проучава више од 150 година.

Зато, главну добит и овог скупа, па и мог скромног доприноса истом, видим прије свега у сагледавању што тачније употребе већ познатих или мање познатих извора и њихове интерпретације. Историјска наука у нас остварила је несумњив напредак у расвјетљавању и времена и простора и, наравно, свијета, прије свега, за вријеме и послје косовске битке. То је већ омогућило да се оно мало што поуздано знамо смјести у што поузданији научни оквир. Највиши домет је, свакако, остварен у проучавању традиције о косовској бици,

о томе како је она настајала и формирала се, преносила с нараштаја на нараштај, прожимала и мијењала се под утицајем импулса из културе нашег народа каснијег времена, као и у сагледавању облика традиције који су настали у новије доба.

Тај интерес за проучавање косовске традиције, сам по себи, као предмет разматрања, представља значајну научну и уопште културну тековину. Утолико прије што су историчари критичке школе од прије једног вијека успјели да разлуче историјско и легендарно о Косову и да одбаце све оно што не може допринијети разрјешавању нерасвијетљених страна самог косовског догађаја. Током протеклих шест вјекова стално се ширила свијест о косовској бици – кроз пјевање, причање, вјеровање о бици као судбинском исходишту. Јер, на Косову је српски народ у оно давно доба започео да брани своју државу и хришћанску цивилизацију од опасности која је долазила са азијског простора. Актуелност те одбране, чини се, као да није престала. Али оставимо причу о томе другима.

Мој задатак је да покушам да дам историјски пресјек догађаја током једног стољећа на простору данашње сјевероисточне и сјеверне Црне Горе, али и шире, у њеним границама, и то на основу не баш издашних извора и литературе, да представим драматично стање српског народа на тој широкој територији и послије косовске битке. Колико сам у томе успио, суд остављам онима који ће евентуално показати интерес да прочитају ово штиво и, наравно, учесницима овог цијењеног научног скупа.

II

Унутрашња криза Српског Царства отворена је одмах послије смрти цара Душана (1355), а појачана нарочито послије пораза српских предионих владара Мрњавчевића на Марици (1371), када се српска држава суочила с новим спољним непријатељима – Турцима. Маричка битка је, рекли бисмо, оставила трајне и неизљечиве ожилке на српском организму на читавом његовом државном простору, она је отворила врата Турцима за освајање српских земаља, будући да је унутрашња криза и феудална анархија убрзала распад Српског Царства, створивши знатан број нових патуљастих организама немоћних и неспособних да се одупру добро организованом војно-феудалном друштвеном структури Османске државе. Нестанак Српског Царства са балканске и европске политичке позорнице, условљен унутрашњим диобама и сукобима, готово симболично се поклопио са катастрофом Мрњавчевића на Марици.

Смрћу цара Уроша (децембра 1371) означен је крај и формалног јединства српских земаља, окончан је двовјековни период немањићке државности. Од те државности послије 1371. године остаће, највише, жива традиција о некадашњој величини и снази српске државе, традиција која ће, ипак, уливати снагу да поједини осамостаљени дјелови некадашњег Царства наставе да на њој граде своју државност и да се готово једно цијело стољеће боре за опстанак и одупиру азијатском освајачу.

Непосредно послије смрти цара Душана, многи крупни и средњи феудалци, српска властела или »великаши« – како се називају у народној традицији – дигли су главе, угрозивши и интересе Царства и, наравно, сами себе. Бивши византијски цар Јован VI Кантакузин, свједок тог трагичног расула Српског Царства, можда са извјесним реторским претјеривањем, али без сумње, и тачним запажањем, записао је: »И на хиљаду страна растурени почеше међусобно гложење«. То гложење и расуло заиста је расточило два стољећа изграђивану јединствену државу која је обједињавала феудалну структуру српског друштва, јачајући центрифугалне снаге и власт немањићких владара.¹

У оквиру два стољећа владавине Немањића одвијао се друштвени развој српског народа и на простору данашње Црне Горе, како оних дјелова некадашњих старих српских земаља – Рашке и Захумља – тако и ранофеудалне Дукље, односно Зете, која је била под врховном влашћу Византије када ју је Стефан Немања освојио (1183–1186), загосподаривши њеном цијелом територијом, укључујући и приморске градове од Котора па све до Улциња, Свача, Дања и Скадра. Дукља – Зета у доба Немањића заузимала је, као што је познато, знатно мањи простор од данашње Црне Горе, обухватајући и дио територије која данас припада Албанији.

Поштујући већ одраније створену традицију дукљанске државности, Немања није мијењао затечено уређење у Зети. Укључивши »краљевину Диоклетије и Далмације« у састав Србије, Немања је очувао њену индивидуалност, а управу над њом је повјерио свом најстаријем сину Вукану који се титулисао краљем. Пошто је велики жупан Немања с правом држао да је Дукља од 1077 године била краљевина – »велико краљевство од испрва« – то је Вукану признао титулу краља »Дукље и Далмације«, наглашавајући и том краљевском титулом континуитет претходних владара, краљева Дукље.

1. Раде Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 11–13; *Историја српског народа*, књ. II, Београд 1982, 7–8.

Административну цјелокупност територије старе дукљанске државе, као и традиције о раније успостављеном краљевству, задржали су, са одређеним мањим промјенама у начину управе, и сви остали владари династије Немањића. Дукљом – Зетом су, углавном, и по правилу управљали насљедници престола у Србији, титулишући се као »млади краљеви«. Стефан Душан, будући краљ и цар, био је посљедњи »млади краљ« у Зети, одакле је и повео зетску властелу против свог оца краља Стефана Дечанског, збацивши га са пријестола. У доба владавине краља и цара Душана, међутим, нема намјесника у Зети; ондје се јавља »кефалија Зете«, као владарев чиновник, а градовима у Зетском приморју, који су, иначе, имали широку самоуправу, управљала је Душанова жена царица Јелена. То упућује на закључак да је већ у доба Душанове владавине реорганизацијом управе у српској држави била сужена аутономност некадашњег »великог краљевства из прва«. Дакле, с доста сигурности може се тврдити да је Зета, будући да су Немањићи уважавали дукљанску државну традицију, од њеног укључења у састав српске државе, па до времена владавине цара Душана, представљала један посебан политичко-административни индивидуалитет у оквиру јединствене српске државе, с више друштвено-економских, културних, етничких, вјерских и других особености и специфичности. Но, без обзира на тај аутономан и повлашћен положај Зете у односу на остале српске области под влашћу немањићке династије, њен политички, друштвени, привредни и остали развој носио је сва битна феудална друштвена обиљежја карактеристична за цјелокупну српску државу. У Зети су се примјењивале, поред затечених старих уредби из дукљанског периода, и уредбе и законодавство српске државе. У Зети се примјењивао и познати Душанов законик, а у њој се још нешто раније отпочело и са спровођењем управних реформи, које је Душан проширио на читаву земљу.²

* *
*

Послије смрти цара Душана слика распада Српског Царства се почела јасно оцртавати, иако је његов насљедник цар Урош I још

2. Иван Божић, *О положају Зете у држави Немањића*, Историјски гласник, 1950, 1–2; М. Ивковић, *Усманова »Младој краља« у средњовјековној Србији*, Историјски гласник, 1957, 3–4; Сима Ђирковић, *Зета у држави Немањића*, у књ. *Историја Црне Горе*, књ. II, том 1, Титоград, 1–95; *Историја српског народа*, књ. I, Београд, 1981.

увијек у својој личности изражавао неко, истина сасвим олабављено, политичко и државно јединство. Осамостаљивали су се поједини великаши, најприје у граничним а затим и у средишњим предјелима Царства. За младога цара Уроша (преузео је престо као двадесетогодишњак, 20. децембра 1355), окруженог разнородном властелом са различитим погледима на јединство државе и начин управљања у њој, поставио се од почетка сложен владарски задатак како да одржи на окупу тек обједињене старе српске земље, и историјски и етнички разнородне, освојене и новоприпојене области у којима је тек био започет процес учвршћивања власти. На његова младачка плећа и државнички ум, лишен владарског знања, умијећа и искуства оца, свалио се изванредно тежак задатак, коме он, очигледно, није био историјски дорастао. Али и поред тога он није био владар коме је пристајао епитет »нејаки«. Све до своје смрти (децембра 1371) он је улагао напоре да земље Царства одржи на окупу и спријечи његов тотални распад. У томе, додуше, није имао много успјеха јер се крупна и средња властела на читавом простору српске државе све више осамостаљивала и међусобно борила за превласт.

Процес распада и феудалног сепаратизма, разумије се, захватио је и територију Зете и друге ондашње српске области које чине територију данашње Црне Горе. У Зети се већ 1356. године јавио покушај њеног осамостаљивања, када је неки до тада непознати властелин Жарко, на својевласан начин одузео дубровачким трговцима већу количину неке робе на царинарници код Светог Срђа, упркос чињеници да је зетским приморским градовима и трговима непосредно управљала царица Јелена, мајка цара Уроша. Преписка вођена тим поводом између цара Уроша и дубровачких власти, као и однос Венеције према властелину Жарку, упућује на закључак да није био у питању случај само самовољног чина једног феудалца, већ покушај да се он наметне Зети као самостални господар. Али, властелину Жарку није успјело да се наметне као обласни господар Зете јер је централна власт још била снажна да то спријечи.

Међутим, од 1360. у Зети почињу да самостално иступају у односу на царски двор и централну власт Царства три брата Балшића (Страцимир, Ђурађ и Балша II), до тада готово непозната властела из Зетског приморја. Најприје је родоначелник Балшића (Балша) успио да овлада Скадром, као политичким, административним и привредним центром Доње Зете, одакле се ширила династичка власт Балшића на зетску територију. Њиховом осамостаљењу у Зети и јачању породичне власти ишле су на руку опште нестабилне прилике у Српском Царству, прије свега промјене политичког карактера до

којих је, по свему судећи, дошло у овој области. Свакако, успону Балшића, као обласних господара у Зети, могла је погодovati и чињеница да је Зета и у држави Немањића уживала изузетан положај. За брже осамостаљивање Балшића од утицаја је било и то што је зетско племство имало посебну улогу у српској држави за владе три посљедња владара из династије Немањића. Томе треба додати и чињеницу да је у Зети, поред већинског српског становништва, било и других снажнијих етничких групација, а и вјерски је оно било разноврсније од становништва унутрашњих предјела Српског Царства. И зетски градови у Приморју, који су историјски уживали доста широку самоуправу и у немањићкој држави, у доба владавине цара Уроша, испољавали су тежњу за самосталношћу, повремено држећи страну Балшића или царског властелина кнеза Војислава Војиновића у њиховом међусобном ратовању, као и у рату Дубровника и Војиновића. Изгледа да су се Балшићи, пред крај владе цара Уроша, били прилично осамосталили, али тек послје његове смрти они се јављају као самодржавни господари »све Зетске и Поморске земље«.³

Сјеверна граница државе Балшића ишла је, изгледа, до планинских вијенаца који су чинили развође јадранског и црноморског слива. На истоку Балшићи су власт проширили све до планине Шаре, заузевши данашњу Метохију с градовима (Призрен, 1372. а нешто касније и Пећ). Ширењу Зете на тој страни погодовала је чињеница да је Ђурађ I био у породичном сродству (од 1366. године) с краљем Вукашином Мрњавчевићем, савладаром цара Уроша, а пријатељство је наставио и са његовим сином краљем Марком. Око Призрена Балшићи – Ђурађ и Балша II – послје смрти најстаријег брата Страцимира, дошли су у сукоб са жупаном Николом Алтомановићем, а кад је овај у сукобу с босанским баном Твртком I и кнезом Лазаром Хребелановићем доживио слом, запосјели су Требиње, Драчевицу и Конавле. Нешто раније (1372) млађи брат Балша II, оженивши се кћерком деспота Валоне Јована Комнина, добио је на територији данашње Албаније градове Берат, Химару с околином и Валону. Тако су преостала двојица браће Балшића постали доста

3. Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 110 (№–114); К. Јиречек, *Историја Срба*, I–II, Београд 1952; *Историја народа Југославије*, I, Београд, 1953; М. Орбини, *Краљевство Словена* (коментари С. Ђирковића), Београд 1968; С. Ђирковић и И. Божић, *Доба Балшића* у књ. *Историја Црне Горе*, књ. II, том 2, Титоград 1970, 3–135; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975; С. Ђирковић, *Династичка власћ Балшића*, Црна Гора (Монографија), Београд, 1976, 149–158; *Историја српског народа*, I и II, Београд, 1981. и 1982.

снажни владари и не само историјске Зете него и пространих области различитог привредног развитка. Иларион Руварац је сматрао да је и жупа Будимља, послје слома Николе Алтомановића (1373), дошла под власт Ђурђа Балшића, и да је тек касније допала Вуку Бранковићу.⁴ Оновремени извори, међутим, ово Руварчево мишљење не потврђују. Ако је Будимља дошла тада у посјед Балшића, онда је и остала област горњег Полимља морала ући у састав њихове државе. Све индикације, међутим, упућују на то да је само жупа Плав (изворишна област Лима) припала зетској држави, највјероватније када и градови Призрен и Пећ у сусједној Метохији. Фрагментарни подаци који потичу од Дубровчана свједоче да су браћа Балшићи непријатељства из Приморја пренијели, послје смрти цара Уроша, и у српске области унутрашњости, па су борбе могле бити вођене са жупаном Алтомановићем, не само око Метохије него и око превласти над горњим Полимљем. Но, недостају поуздане вијести о борбама између Балшића и Николе Алтомановића у Полимљу, али није искључено да су Балшићи онда претендовали и на овај простор. Са сигурношћу се зна да су Балшићи, послје слома Николе Алтомановића, знатно проширили власт Зете на територије изван њених ранијих историјских граница и да су изгледа, успјели да једно вријеме овладају и јужним дијелом Полимља – плавско-гусињским, а могуће и данашњим андријевичким крајем и облашћу на горњем току Таре.

III

Иначе, када је ријеч о политичким приликама у Полимљу, Затарју, Потарју и њиховим сусједним крајевима, па и у области Захумља, у доба владавине цара Уроша, када се распада Српско Царство, може се рећи да једно вријеме овај дио старих српских крајева, и поред сепаратистичке политике појединих локалних велможа, ипак остаје везан за личност владара. Али та везаност за централну власт, очигледно, није била дугог вијека. Јер, већ у седмој деценији XIV вијека Полимљем и међупростором Лима и Таре самостално управља кнез Војислав Војиновић, један од најмоћнијих великаша у Царству, а изразито најмоћнији у старим српским крајевима – Рашкој. Зна се да

4. Иларион Руварац, *О кнезу Лазару*, 218; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 155; М. Дашић, *Васојевићи од иомена до 1860. године*, Београд 1986, 83–85.

је он још прије 1363. године самостално управљао територијом између Косова и Дрине, између Косова и Дубровника и Стона, односно од Рудника на сјеверу до Боке Которске и Драчевице на југу. У саставу његових пространих посједа нашло се и подручје средњег и горњег Полимља, горњег тока Ибра, затим Затарје, Потарје, и други крајеви данашње сјеверне Црне Горе – Дурмиторски плато, Пива, Бањани и Оногшт са околином. По свему судећи, власт цара Уроша у области кнеза Војислава Војиновића била је, углавном, симболичне природе.

Сјевероисточни и сјеверни простор данашње Црне Горе, и послије смрти кнеза Војислава (1363), када га је наслиједила жена Гојислава, чинили су саставне дјелове њених области. Од 1366. године, међутим, на историјску сцену ступа њен синовац, син великог жупана Алтомана, млади и веома амбициозни жупан Никола Алтомановић, до тада господар Рудника. Између синовца и стрине убрзо је дошло до сукоба, који се завршио поразом Гојиславе, па је жупан Алтомановић од новембра 1368. године, постао једини господар највећем дијелу у Србији – од Рудника до Дубровника. Читаво Полимље је улазило у састав Алтомановићевих посједа. Један извор говори да је он у Прибојској Бањи, у жупи Дабар, подигао надгробни споменик мајци Витосави («в дни цара Уроша»), што доказује да је Полимље чинило средишњи дио његове државе, као и то да је он признавао бар формално цара Уроша. Држао је и данашњи бјелопољски крај, Сјеницу и све до Звечана, који ће касније доћи под власт Вука Бранковића.

И жупа Будимље, са истоименим тргом, чинила је саставни дио велике области жупана Николе Алтомановића. Нема сумње да су и остали дјелови горњег Полимља, данашњих Васојевића у долини Лима, и Бихор дошли онда под власт жупана Алтомановића. Горње Полимље је било у саставу његове државе све до жупановог пораза (1373) у рату са босанским баном Твртком I и кнезом Лазаром Хребељановићем, о чему свједоче изјаве четири заробљене жене, робиње, које су се нашле пред дубровачким судом, 8. јула 1374. године, изјавивши да су из Будимље, бивше области жупана Николе, и да су их у рату заробили и продали Болеслав и Болко, људи властелина Радивоја из Босне.⁵ Поред тога што овај извор говори да је горње Полимље било у саставу области којом је потпуно самостално владао

5. Мих. Динић, *Из Дубровачкој архива*, књ. III, Београд 1967, 31, док. бр. 79; Вук Виневер, *Трибина босанским робљем њочешком XIV века у Дубровнику*, *Анали Хисторијског института у Дубровнику*, II/1953, 128, 139; М. Дашић, *Васојевићи од имена до 1860. године*, 84.

жупан Алтомановић, он указује и на чињеницу да је босанска војска у рату против Алтомановића (1373) оперисала у Полимљу све до изворишних предјела Лима, нанијевши том крају и одређену материјалну штету. Каквог је обима, међутим, било то разарање у том дијелу данашње сјеверне Црне Горе, остаје само да наслућујемо, јер робљење жена и њихова продаја Дубровчанима даје повода мишљењу да су одјељења Тврткове војске тада, не само Будимљи него и свим околним жупама, морала нанијети велике штете. Нема сумње, разарање тих подручја у међусобним обрачунима феудалаца условило је донекле и привредно опадање Полимља и Потарја.

Послије слома жупана Николе Алтомановића, његову област су подијелили бан Твртко I и кнез Лазар. Тада се босанска држава проширила на све Алтомановићеве посједе на горњем току Дрине и крајеве у сливу њених притока Пиве и Таре, захвативши и доње Полимље, као и Пријеполје с манастиром Милешевом, у коме се бан Твртко I 1377. године крунисао за краља, пред гробом св. Саве, узевши титулу краља Србљем, Босне, Приморја и Западних страна.⁶

Дакле, од 1373. године Пљевља с околином, долина Таре сјеверно од Брскова, Дурмитор, Пива и остали дјелови данашње сјеверозападне Црне Горе постали су саставни дио босанске државе. Твртко I Котроманић, у фебруару 1377. године, одузео је од Балшића Требиње, Драчевицу и Конавле, а послије смрти Ђурђа Балшића (1378) припао му је и светодмитарски доходак са Стона.

* *
*

Територија данашње сјевероисточне Црне Горе се, по свему судећи, послије слома жупана Алтомановића нашла дијелом и саставу посједа Ђурђа Балшића – Плав и Гусиње, а можда и данашњи андријевички крај – док су жупе Будимље, Бихор, Љубовића, Коморан и Рожајски крај, изгледа, припале новом господару Вуку Бранковићу, који се посредно окористио побједом Твртка I и кнеза Лазара, свога таста, у чијој је политичкој сјенци био. Наиме, кнез Лазар је са својим сестрићима феудалцима Мусићима и зетом Вуком Бранковићем (господаром Косова) запосео дио Србије од Рудника до Косова и горњих токова Лима, Таре и Мораче. Према неким вијестима, које потичу од Дубровчана, из 1392. године и, касније,

6. С. Ђирковић, *Сууби венац*, Зборник Филозофског факултета (1964), 343–370.

сасвим је извјесно да су жупе Љубовића (бјелопољски крај), Брсково, Бихор и Будимља чиниле саставни дио посједа Вука Бранковића. Жарко Шћепановић сматра да је Вук Бранковић још прије косовске битке (1389) загосподарио »читавим Полимљем јужно од Пријепоља«, што је сагласно оновременим изворима.

Кад је ријеч о политичким, друштвеним и привредним приликама на горњим токовима Ибра, Лима и Таре, послје диоба посједа жупана Николе Алтомановића, па током наредне двије деценије, о њима се може судити само аналогно – на основу података који се односе више на сусједне области.⁷ Наиме, послје 1370. године запажа се скретање трговачких каравана према Пријепољу, које постаје значајна транзитна станица дубровачких трговаца који су трговали са Србијом кнеза Лазара. Брсково у то вријеме губи ранији привредни значај и полако почиње да замире. У њега све мање залазе дубровачки трговци у годинама прије косовске битке и, наравно, и касније. Брковска жупа и данашњи колашински крај на горњем току Таре, а, изгледа, и горњи ток Мораче, су најзападнија подручја у оквиру посједа Вука Бранковића. Немирне прилике су очигледно учиниле да је послје 1380. године укупна дубровачка трговина са Србијом кнеза Лазара, односно, са посједима његовог зета Вука Бранковића све више јењавала. На такав закључак упућују трговачке кредитне књиге у Дубровнику, у којима се не региструју трговци из Србије. Њима кредите нерадо дају дубровачки трговци и власти, јер је наплата дугова постајала све несигурнија. Већина каравана је од Дубровника ишла преко територије која је припадала босанској држави, дакле преко Никшића на Пљевља и Пријепоље. Преко Брскова и Бијелог Поља их је бивало све мање. Ипак, не би се могло тврдити да нијесу дубровачки каравани уочи косовске битке (1389) стизали у Полимље и старим путем »Via Zente« (»Зетски пут«), који је из Приморја изводио до Подгорице а оданде преко Медуна, Рикавачког језера, прелазео планинске превоје и Скробатницом и долином Врмошке ријеке повезивао села Гусино, данашње Гусиње, и Плав. Од Плава се одвајао »Лимски пут« који је ишао дуж Лима повезујући Будимљу, Бихор, данашње Бијело Поље и Пријепоље, а један крак тога пута се одвајао од Будимље и преко Бихора ишао на Сјеницу и даље за Рас.⁸ Други крак пута од Плава скретао је на исток ка Дечанима и Пећи. Дубровачки каравани, истина ређе, сретаће се на

7. М. Дашић, *Васојевићи од иомена до 1860. године*, 84.

8. К. Жиречек, *Трговачки пушеви и рудници Србије и Босне у средњем веку* (превео Ђ. Пејановић), Зборник I Константина Жиречека, Београд 1959, 205–303; Г. Шкриванић, *Пушеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 66–68.

путевима тих подручја и послије Косовске битке, па и првих вјекова турске владавине.

И поред података који говоре да су предјели данашње сјеверо-источне Црне Горе и прије и послије косовске битке улазили у састав области господара Вука Бранковића, остаје још дефинитивно неразријешено питање да ли је територија жупе Плав стално била под њиховом влашћу. Већ смо рекли да је Иларион Руварац сматрао да је Ђурађ I Балшић успио да се домогне и жупе Будимље, послије слома жупана Алтомановића, и да је горње Полимље »касније допало Вуку Бранковићу«. Извори, међутим, то мишљење не потврђују. Али, с друге стране, поједини фрагментарни подаци упућују на претпоставку да су изворишни предјели на Лиму могли доћи у посједу Балшића, у вријеме када су се они у рату са жупаном Алтомановићем борили за превласт у Метохији (1371. и 1372. године). Тада су, нема сумње, у тим међусобним борбама ових обласних господара могле бити захваћене и жупе на горњем току Лима. Ђурађ I Балшић, освојивши Призрен и Пећ, имао је снага и да загосподари Плавском жупом, а можда и данашњим андријевичким крајем. Јер, зна се да је он, послије пораза жупана Алтомановића, заиста успио да на рачун његових посједа знатно прошири зетску државу и да, поред кнеза Лазара, постане најмоћнији »и најугледнији српски великаш«. Зета је тих година добила и на државном и на вјерском значају јер се у њеном саставу нашло и средиште Пећке патријаршије.

Зна се да су кнез Лазар и господар Ђурађ I, који »началствоваху тада српском земљом«, почетком октобра 1375. године заједнички сазвали сабор у Пећи на коме је монах старац Јефрем изабран за патријарха свих Срба, »Срба и Поморја«, »Срба и Подунавља«. Поред црквених и световних великодостојника из Лазареве Србије и Зете, сабору је присуствовала и делегација светогорског монаштва, а с њима и представници Цариградске патријаршије. Тај сабор значајан је, дакле, и по томе што је на њему објављено нешто раније постигнуто измирење Пећке патријаршије с Цариградском (српска црква је била под анатемом од њеног уздицања на степен патријаршије, 1346). Сабор у Пећи је потврдио да је српска црквена организација, упркос свих дотадашњих раскола и диоба српске државе, остала јединствена организација српског народа, сачувавши свој интегритет. То духовно јединство српских земаља, у оном веома опасном раздобљу, подстакли су оба владара – кнез Лазар у име Србије и господар Зете Ђурађ, на чијој је територији у оном тренутку било сједиште Пећке патријаршије.

Вук Бранковић, иако је потицао из старе угледне властелинске породице, чији је отац Бранко Младеновић био у доба цара Душана господар Охрида, с високим звањем севастократора, још увијек, изгледа, није успијевао да изађе на политичку површину. Зато га извори не биљеже уз имена кнеза Лазара и Ђурђа Балшића на сабору у Пећи, мада се може претпоставити да је истом присуствовао. Његов успон је текао тек послје тога, нарочито од почетка девете деценије XIV војека, и то уз помоћ кнеза Лазара, његовог моћног таста. Из једног записа из 1387. године види се да су они »у слози и љубави побјеђивали непријатеље своје«. Што се тиче односа између кнеза Лазара и Ђурђа Балшића, по свему судећи, може се рећи да су били пријатељски и политички коректни. Све индиције говоре да је Ђурађ I на црквеном сабору у Пећи (1375), прихватио чињеницу да је кнез Лазар, наследник српског суверенитета, наследник Немањића у Србији, јер је то схватање заступала и српска црква, говорећи да он треба да буде кнез свих Срба.⁹

Истина, К. Јиречек каже да је кнез Лазар био »само старешина породичног савеза, чији чланови беху његови зетови Вук и Ђурађ«. И М. Динић истиче да су се око Лазареве државе, поред Поморавља и српских области од Новог Брда па до Саве и Дунава, груписале и »друге српске области, ако не формално зависне, ипак, под неким његовим моралним првенством и у присној сарадњи. Вук Бранковић и Балшићи иступали су самостално према другим земљама, склапали посебне уговоре са Дубровником, давали посебна овлашћења калуђерима српског манастира у Јерусалиму да подигну 'стонски доходак' који им је цар Душан уступио. Али и они су припадали 'породичном савезу' на чијем челу се Лазар налазио«.¹⁰ Таква политичка узајамност и родбинска повезаност такође чини сложенијим прецизно рјешење граница између области Бранковића и Балшића на простору данашње сјевероисточне Црне Горе прије косовске битке.

У једној повељи, коју је самостално издао Дубровчанима, Вук Бранковић наглашава да им повластице потврђује пошто је претходно *видио писање великога јосифодина ми цара Стефана и јосифодина ми кнеза*. Ова изјава господина Вука говори да је он само

9. Видјети: *Историја народа Југославије I*; *Историја Црне Горе II*; *Историја Српског народа II*; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*; М. Динић, *Српске земље у средњем веку* (са опширним литературом и изворима).

10. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 320–321; М. Динић, *Лазар*, Енциклопедија Југославије, 5, Загреб 1968, 497; Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић – историја, култ, предање*, Београд 1984, 94. и даље.

потврдио оне повластице Дубровчанима који су им дали цар Стефан Душан, а обновио кнез Лазар. С друге стране, из ове изјаве може се закључити да се у ондашњим владајућим круговима, како у издијељеним српским земљама тако и на страни, свјесно стварао утисак о јединству српске државе, на темељу државно-правне традиције Немањића, на челу с кнезом Лазаром. Ако се има у виду такво схватање јединства власти и владарске идеологије кнеза Лазара о обнови Немањићке државе, а што је његов зет Вук признавао, онда се може рећи да су све до косовске битке и погибије кнеза Србије и подручја средњег и горњег Полимља, Брсково и горњи ток Таре, па, чак, и горњи ток Мораче, номинално чинила саставни дио Лазареве Србије. Но, с друге стране, имајући у виду реалност непосредног управљања феудалаца у појединим областима, сигурно је да је над тим подручјима стварну власт имао само Вук Бранковић. Што се тиче територије Лијеве Ријеке, гдје ће се у XV вијеку формирати језгро племена Васојевића, сасвим је извјесно да је она до смрти посљедњег Балшића 1421. године чинила саставни дио зетске државе.¹¹

IV

У Зети је Ђурађ све до смрти 1378. године дијелио власт с братом Балшом и синовцем Ђурђем (Страцимировим), мада је пред спољним свијетом он сам био носилац највишег суверенитета, што потврђују повеле које је издавао и у њихово име, али их је сам потписивао. Балша II је непосредно управљао посједима на територији данашње Албаније, који су били одвојени од језгра Балшића земаља у историјској Зети, али тиме јединство државне територије није било угрожено. И брат и синовац су признавали Ђурђу I Балшићу примат у вршењу владарске власти. Ђурађ је по угледу на остале српске владаре онога доба имао своју владарску канцеларију с логотетом на челу. Његов брат Балша II је, послвије Ђурђевог смрти (1378), увео и службу протовестијара. У унутрашњој локалној управи Балшићи готово ништа нијесу мијењали од наслијеђеног стања из доба Царства, изузев што су можда подручја кефалија била нешто мања, а могуће смањена и права њихове надлежности. Однос према градовима је такође остао исти – поштована им је страна аутономија, мада су економска захватања од градске привреде била већа него у доба Немањића.

11. М. Дашић, *Васојевићи и имена до 1860. године*, 86.

О политичким и друштвеним приликама у Зети у деценијама прије косовске битке, свакако, ваља рећи и то да су њени обласни господари били принуђени, или су то сами хтјели, да се боре са својим сусједима – феудалцима: албанским, зетским, српским и босанским. Те честе борбе економски су исцрпљивале земљу, а последице су биле њено војно слабљење и губитак појединих граничних подручја. То се особито очитује последице смрти Ђурђа Балшића, најспособнијег владара из ове династије. Његов брат Балша II се трудио да устали власт у својој ужој области – око Берата и Валоне (градове је стекао женидбом), а 1385. године је заузео и Драч. Понио је и титулу *дука драчки*, коју је истицао са поносом. Но он ову титулу, која му није прибавила неки особити углед међу многобројним српским и осталим балканским владарима, ипак, није дуго носио.¹²

Зета за владе Балше II се нешто смањила у односу на њен опсег из времена владе Ђурђа I Балшића. По свему судећи, на њено слабљење имао је утицаја и сукоб око наслеђства, али много више и спољно-политичка ситуација. Наиме, између Балше II и његовог синовца Ђурђа Стратимировића дошло је до размирица око наслеђа, али је стриц успио да сам загосподари државом. Те унутрашње трзавице, изгледа, искористио је Вук Бранковић и докопао се Метохије – градова Пећи и Призрена. Тада је могуће истиснута зетска власт и из плавско-гусинског и андријевичког краја на који се проширила власт господара Вука Бранковића. Ријечју, у доба Балше II постепено је сужавана територија Зете на сјеверу. Његов покушај да овлада Котором (1382–1384) није уродио плодом, јер је краљ Твртко I био надмоћнији, па се Балша II окренуо према југу, гдје се заплео у борбе око Драча о који су се већ отимали Карло Топија и неки јужноиталијански феудалци из куће Анђоу.

Држава Балше II била је изложена и све чешћим упадима и турских чета. За вријеме једног снажнијег продора Турака, који су дошли до Берата, зетско племство је предводио лично Балша II и у жестоком неравноправном окршају погинуо на Саурском пољу, 18. септембра 1385. године.

Ђурађ Стратимировић Балшић који је наслиједио власт у Зети последице Балшине погибије, није успио да задржи Валону и Берат са широм облашћу, будући да их је стриц добио као женин мираз, а Карло Топија је убрзо заузео и Драч. Ђурађу II је остала на управу само Зета у њеним суженим историјским границама, укључујући и градове у данашњој сјеверној Албанији (Скадар, Дриваст и Љеш). Ђурађ II је

12. *Историја Црне Горе*, 2/2, 44–48; *Историја српског народа*, II, 28.

пренио престоницу у Улцињ, гдје је изградио двор, оформио канцеларију са службама протовестијара, војводе и логотета. Издавао је повеље Дубровчанима, гарантујући им трговачке повластице и слободну трговину, личну безбједност и имовинску сигурност. Ковао је и свој новац. Титулисао се као »благовјерни и самодржавни господин Ђурађ свој зетској и поморској земљи« у име »властеле велике и мале«. За вријеме његове владавине настављено је сужавање територије Зете, нека подручја су почела да му измичу контроли јер је властела све отвореније испољавала сепаратистичке тенденције. Прве покушаје одвајања учинили су неки феудалци из Будве; у Задримљу и Љешу су се оснажили Лека и Павле Дукађини, а у планинској области – Горњој Зети јављају се Црнојевићи који се све самосталније понашају у односу на државни центар. Ријечју, држава Балшића се под крај XIV вијека свела на равничарску област око Скадарског језера и простор између њега и Јадранског мора.

У годинама прије косовске битке Турци су све чешће продирали из Македоније преко албанских територија у Зету. Ђурађ II је, изгледа, био помирљивији према Турцима од његовог претходника Балше II. Настојао је да дође у посјед уз помоћ Турака, чије је одреде два пута пропустио преко своје територије према Босни. Тако, на примјер, када је турски командант Шахин поражен код Билеће августа 1388. године, међу заробљеницима било је и поданика Ђурађа II Балшића. Зна се да је, због помирљиве политике према Турцима и пријатељства с њиховим командантом Шахином, од дубровачке владе мољен за посредовање како би била отклоњена турска опасност за Дубровачку Републику. За услуге које је учинио код Шахина за Дубровник, дубровачка влада га је прогласила за грађанина Дубровника. Осим тога, Дубровчани су посредовали код краља Твртка I да се измири са Ђурђом II, па су новембра 1388. године и марта 1389. године његови посланици боравили у Зети с задатком да се преговорима ријеше спорна питања између Босне и Зете.

V

За анализу и извођење прецизних судова о политичким и другим приликама у Полимљу, Потарју и другим областима данашње сјевероисточне Црне Горе у годинама непосредно уочи и за вријеме косовске битке (1389) мало је оновремених директних писаних података. Но, како су та подручја чинила саставни дио области којом је господарио Вук Бранковић, и која је била најугроженија од продора Турака, па се и велики поход султана Мурата, јуна 1389. године,

зауставио на Косову, у средишту Вукове области, сасвим је природно да је и војска и са овог простора учествовала у косовској бици под командом Вука Бранковића. Колико је могло бити војске са тог подручја, која је учествовала у боју на Косову 15/28. јуна 1389. године, никада се, вјероватно, неће сазнати јер писаних трагова нема.

Косовска традиција у Васојевићима, обogaћена појединошћима из живог народног предања, као, на примјер, о учешћу у бици Васојевић Стева, снажно је дјеловала током неколико вјекова на покољења и доприносила стварању култа Косова и слављењу његових јунака, јачајући историјску свијест народа и његову ослободилачку идеју. По народном предању Васо, као ближи родоначелник племена Васојевића, доселио се у Лијеву Ријеку послје косовске битке »као косовски пребјег«. За старијег претка Васојевића Васоја, опет, предање казује да је »био великаш за доба Немањића«. Стево Васојевић је један од јунака који се такође у народној традицији јавља као један од ближних фиктивних родоначелника васојевићког племена из косовског доба. О учешћу Васојевића у бици на Косову говоре народне пјесме и остала предања. Косовском традицијом инспирисани су народни пјевачи и из доцнијег времена, односно од када буне и устанци узимају све више маха у области Васојевића и њима сусједним крајевима. Тако и јуначке народне пјесме »доцнијег поријекла« уводе Васојевиће у страдања на Косову »и пјевају о њиховим подвизима«. ¹³

Најновија истраживања, међутим, говоре да се васојевићко племе у вријеме косовске битке, па чак ни читав вијек касније – иако су Васојевићи први пут у писаном документу споменути тек 1444. године у Речици (Лијевој Ријечи), по свједочењу Дубровачких трговаца, недалеко од Медуна – још није било оформило. ¹⁴ Пјесма о Васојевић Стеву, за коју је А. П. Ровински, с правом, написао да је настала знатно послје косовске битке и да је поникла као имитација пјесме о Мусићу Стевану, властелину и храбром сестрићу кнеза Лазара, даје основа да се поријекло родоначелника Васојевића тражи негдје у средишту старе Србије. ¹⁵ Јер, иако је могуће да је у пјесми и предању о Васојевић Стеву »замијењено име или мјесто, па и вријеме«, и у основи такве традиције може имати неке историчности,

13. Видјети: пјесме у »Босанској вили«, бр. 14/1899; Р. Вешовић, *Племя Васојевићи, Сарајево* 1935, 82–83; М. Дашић, *Васојевићи и њихова имена до 1860. године*, 87.

14. К. Жиречек, *Историја Срба I* (Београд 1922), 99; *Историја Срба*, III, 54; М. Дашић, *Васојевићи и њихова имена до 1860. године*, 154–176 (тамо је дат потпунији преглед извора и литературе).

15. П. А. Ровинский, *Черногория*, т. II, *часть I*, 109; Р. Вешовић, *Племя Васојевићи*, 83–84.

прије свега у томе што се зна да је властела са подручја Полимља била обавезна да са својим владаром учествује у рату, па је такву обавезу испунила и у боју на Косову. То што Васојевићи у вријеме косовске битке нијесу били још настањени у долини Лима не значи да нијесу касније, мијешајући се са старосједиоцима када су се од краја XVII вијека почели ширити источно од Кома и Трешњевица у предјеле старе Србије, косовско предање затечених Срба старосједилаца прихватили, употпунили обогатили и са још више маште изразили. Чини се да то објашњава што су народне јуначке пјесме из Васојевића доцнијег поријекла и што традиција појединим племенским првацима приписује вођење војске против Турака на Косово. С друге стране, Јован Цвијић, на основу научних истраживања, тврдио је да је васојевићко племе у својој матици – Лијевој Ријечи било, вјероватно, почетком турске владавине, појачано и »сјеничким ускоцима«.¹⁶ Цвијићево мишљење је, донекле, сагласно предању да је поријекло родоначелника овог најбројнијег српског племена у динарској зеленој зони, највјероватније негдје из средишта старе Рашке. То као да потврђује и стиховано предање које је забиљежио, током прве деценије друге половине XIX вијека, и француски конзул у Скадру Н. Нескуард, по коме су браћа Васо, Хасо и Колаш дошла из унутрашњости старе Србије и населила се на горњим токовима Лима и Таре, и ондје засновали племенске заједнице – Васојевиће, Хашане (Ашане) и Колашиновиће (Колашинце).¹⁷

Извјесно, на први поглед, удаљавање од предмета ове наше расправе, чини се, било је нужно потребно да бисмо показали како је трагика косовског пореза оставила снажан печат на предање и свијест српског народа и на простору сјевероисточне Црне Горе и како су се, у народној пјесми и предању доцнијег поријекла, уводили у косовски мит и страдање и поједини племенски прваци и опјевали њихови наводни косовски подвизи, иако су ти прваци били временски заиста много млађи од историјски судбоносног косовског догађаја. У свијести Црногораца, иначе, косовска битка је била кључни и најсудбоноснији догађај, који је оставио далекосежне посљедице за цио српски народ. Српском народу са подручја данашње сјеверне и сјевероисточне Црне Горе, која су чинила језгро старе Рашке, са снажном државноправном традицијом Немањића, Косово је заиста оставило најдубљи могући траг у његовој свијести. За косовски сукоб

16. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд, 1931, 391.

17. Н. Нескуард, *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guegarie*, Paris 1859, p. 112.

између Срба и Турака везивани су уништење српске државе и почетак вишевијековног робовања. Ширењу косовске традиције на тим просторима допринијела је српска црква чији су манастири и друге богомоље, колико су им то тешке политичке и друштвене прилике допуштале у условима робовања под Турцима, његовали црквену и биографску књижевност. Црква је својом дјелатношћу утицала на драматизовање представе о прошлости и у свакој погодnoj прилици подсећала нараштаје на славу некадашње државе, на њене владаре и косовске јунаке.

Чињеница да је о самој бици на Косову остало сасвим мало савремених извора, а и они малобројни сачувани нијесу међусобно сагласни, такође је доприносила да касније, током стољећа, настану бројне појединости и предања о догађају, које је понекад тешко разликовати и одвојити од самих извора о бици. Подвиг српског витеза који је усмртио султана Мурата, на примјер, оставио је у свијести српског народа и на просторима данашње сјеверне Црне Горе толико дубоког трага да је Милош Обилић постао парадигма храбрости. С друге стране, чињеница да је господар Вук Бранковић био једини истакнути великаш који је изашао жив из битке у којој су оба владара – кнез Лазар и цар Мурат остали на бојном пољу – била довољна да он у народу постане парадигма издаје.

Косовски еп је временом постао обавезна лектира на којој су генерације стицале историјско искуство и васпитавале се у моралним искушењима и тешким колективним посрнућима. На традицији Косова и подвизима њених јунака припремано је устаничко ослободилаштво и на овом простору Црне Горе, као и у читавој Црној Гори и српском народу уопште. Иако је косовска традиција оставила дубоке историјске наслаге у свијести народа и на овом простору, она се не може прихватити као извор за извођење било каквог поузданог закључка о броју снага и њихових предводника у косовској бици. Али, с друге стране, ту живу вишевијековну традицију изражену у народној пјесми и предању о јунацима са овог простора који су се наводно бирили на Косову, 15/28. јуна 1389. године, не треба ни одбацити као извор о времену када је настајала и када је дјеловала као покретачка идеја и снага у организацији националноослободилачке борбе за сламање турског система власти на простору данашње цијеле Црне Горе. У Црној Гори су косовски еп и косовска традиција инспиративно дјеловали на припремање буна и устанака кроз вјекове. То се јасно запажа и при истраживању ослободилачких покрета у долини Лима и Таре кроз читав XIX вијек, па и прве деценије нашег вијека. Освета Косова била је стално на уснама

народног пјевача, закупљала је мисао сточара и ратара, сељака устаника, она је била његова идеја водила за коначни обрачун с Турцима. Народ овог простора, као дио српског народа, никада није био увјерен да је косовски пораз и коначан пораз. Познати историчар Владимир Ђоровић то је тачно изразио мишљу: »Не пева о свом поразу онај који има уверење да је тај пораз коначан«.

VI

Поставља се питање да ли су још које снаге са територије данашње Црне Горе, поред оних са подручја сјевероисточне Црне Горе која су улазила у састав области Вука Бранковића, учествовале у бици на Косову. Ако се зна да су кнез Лазар и краљ Твртко I били присни пријатељи и савезници, онда је сасвим природно што је одред босанске војске дошао и борио се на Косову. Као што је познато тим одредом је командовао војвода Влатко Вуковић, а држи се да је у њему било највише српске властеле и народних првака са територије оних српских области које су током осме деценије XIV вијека ушле у састав краљевства »Србљем и Босне«. Ријечју, у одреду војводе В. Вукотића природно је да је било највише ратника и са подручја пљеваљског краја, Дробњака, Никшића, Пиве и других крајева данашње Црне Горе који су у оно вријеме припадали краљу Твртку I.

Иначе, познато је да је Твртко I, краљ »Србљем и Босне« у својим извјештајима косовску битку приказао као своју побједу. Наиме, он је о поразу Турака на Косову писао 1. августа 1389. године градској управи Трогира, а око два мјесеца касније извијестио је слично и град Фиренцу. Из писма Трогиранима уочљиво је да краљ Твртко не помиње свог пријатеља и савезника кнеза Лазара. Каже да је на Косово био послао свога војводу Влатка Вуковића и да се босанска војска, како тврди Твртко, вратила као побједник с незнатним губицима, док су Турци претрпјели тежак пораз, тако да је »мало од њих живе главе изнело«. ¹⁸ Твртково писмо фирентинској општини није сачувано, али из одговора градске управе, од 20. октобра 1389. године, да се наслутити његова садржина. Наиме, фирентинска општина је честитала краљу Твртку побједу о којој су »одавно« стизали гласови и писма »многих људи«. У писму се наводи Видовдан као дан битке, мјесто великог сукоба и погибија Мурата кога су усмртила дванаесторица заверених ратника »који пробивши

18. G. Fejer, *Codex diplomaticus*, X-1 (1854), 566-567.

непријатељске чете и камиле наоколо везане, мачом отворивши себи пут, до Муратова шатора допреше. Сретан над осталима би онај који вођу толике силе, јурнувши му мач у грло и skut, јуначки умори«. ¹⁹

Ваља рећи да глас са двора краља Срба и Босне о српској, хришћанској побједи на Косову није био једини, нити је први стигао у Фиренцу. Вијести о поразу Турака су стизале, очигледно, и другим каналима и шириле се на Западу. Увијек добро обавијештени Млечани су очигледно били збуњени вијестима које су до њих стизале, истичући да им се »вера не може поклонити«. Вијест о Муратовој погибији стигла је прије октобра исте године и у Париз. Из тих савремених, па и нешто касније насталих извора, произлази да Турци нијесу побједили на Косову. Али посљедице великих губитака и за Србе и Турке, оставиле су тешке ожилке управо на Србији, као слабијој страни у овом великом ратном сукобу. ²⁰

* *
*

Историјска наука није још увијек ријешила питање да ли је Ђурађ II Страцимировић Балшић (1385–1403) са зетском властелом учествовао у бици на Косову (1389), мада се зна да је и он припадао Лазаревом »породичном савезу«. Извори не спомињу Зећане на Косову, иако је Ђурађ II био ожењен кћерком кнеза Лазара Јеленом, па је по тој родбинској вези било природно да се нашао уз свога таста у одлучујућем сукобу са Муратом. Њега ни народно предање не спомиње у вези са Косовом. Ако се зна да је Ђурађ II годину дана раније, августа 1388, када су Турци код Билеће претрпјели пораз, држао њихову страну, онда је мало вјероватно да је учествовао у бици на Косову. Из једног оновременог извора се види да је сам Ђурађ II почетком јула 1389. године боравио у Будви, па и то говори да он лично није учествовао у бици на Косову. Све говори да је он баш у оно вријеме имао много неприлика у својој држави: поједини феудалци су му отказивали послушност, као на примјер, у планинским предјелима Горње Зете Радич Црнојевић, а са Јадрана су све чешће насеља нападали гусари. Да пљачкашки упади гусара у зетске градове дуж обале нијесу били безазлени говори чињеница да су јула и августа исте те године његови изасланици у Венецији молили сенат

19. В. Макушев, *Прилози к српској историји*, Гласник СУД, 32 (1871), 173–177.

20. *Историја српског народа*, II, 43–46.

да допусти да њихов господар може да држи двоје добро наоружане галије на мору. Његово одсуство са Косова могло би се, поред већ назначених разлога, довести у везу и са чињеницом да није био у добрим односима ни са својим пашаногом Вуком Бранковићем, који је настојао да прошири своју државу на рачун Зете и добије излаз на море. Чини се треба имати у виду да све те разлоге када се суди о томе зашто оновремени извори изричито не региструју учешће Ђурђа II Балшића у бици на Косову.

VII

И послје косовске битке Вук Бранковић је господарио знатним поручјима сјевероисточне и сјеверне Црне Горе – рожајским крајем, Бихором и широм околином Бијелог Поља, Брсковом на Тари, држао је жупе Будимљу, Плав и друге крајеве испод источне стране Кома, па чак и жупу Морача (око горњег тока истоимене ријеке). како се да наслутити, на основу оно мало сачуваних података, он је настојао да својом личношћу и областима којима је владао »испуни ону празнину која је настала после погибије кнеза Лазара« (у српским земљама). Помјерао је границе своје државе кад год му се за то указивала повољна прилика. Остаје за размишљање да ли је послје косовске битке или неколико година раније проширио своју власт и на плавски крај. Јер, зна се да је настојао да прошири своју државну територију на рачун области Ђурђа II Балшића и прије косовске битке, тајно је радио да се докопа и једног од зетских приморских градова, вјероватно и самог Улциња који је био престоница овог зетског господара.

На то да плавско-гусињски крај једно вријеме, највјероватније када и Пећ, чини саставни дио осамостаљене зетске државе у доба Балшића, чини се, подсећа и народно предање о сродничким везама између бегова из Плава и Пећи са династијом Петровића, преко Балшића и Црнојевића, и да су они, као спахије хришћани, крајем XV или првих деценија XVI вијека прешли на ислам. То предање, иако доста испретурано и конфузно, има неку историчност. У познатом беговском братству Реџепагића из Плава, чији су род били и бегови Шабанагићи и Пашићи, а које је имало значајну улогу под турском влашћу у плавском крају у горњем Полимљу, није скривана верзија предања да воде поријекло од неког исламизираниог члана из рода

Црнојевића.²¹ По истраживањима Бранислава Ђурђева, једног од врских познавалаца архивске грађе турског поријекла, крајем XV вијека двојица хришћана из ширег рода Црнојевића држали су спахилуке у овом крају. Ти плавски Црнојевићи и други хришћани спахије, којих је крајем XV вијека изгледа било више (неки су имали у посједу веће тимаре, а један чак и зеамет), чији су тимари добрим дијелом представљали хаса земље, односно њихови чифтлуци и бивше баштине – прешли су касније на ислам. Отуда је, каже Ђурђев, традиција »то сродство пренела на Петровиће, тим пре што се каже да је то било пре 400 година« (предање је забиљежено почетком XX вијека).²² Чини се да, без обзира на то што се у њега може сумњати, ово предање представља далеки одјек некадашње политичке и друштвене ситуације када је Плав са широм околином могао бити у саставу државе Балшића, а затим Црнојевића, и када су Турци на том простору могли затећи властелине из ширег рода ове посљедње династије, уврстивши их као хришћане и спахије у османску феудалну класу.²³

Вук Бранковић је све до 1389. године владао знатним простором данашње сјевероисточне и сјеверне Црне Горе. Западна граница његове области ишла је до села Брезе, близу Пљеваља, које је припадало босанској држави, обухватала је, дакле, читаво Полимље јужно од Комарана, крај око Брскова на Тари, па чак и жупу Морачу.²⁴ Њега и Дубровчани и Млечани, послје косовске битке, прихватају као најглавнијег господара међу српском господом. Али ток догађаја у посљедњој деценији XIV вијека није ишао на руку Вуку Бранковићу. Иако малобројни, извори говоре да су се односи између њега и Турака из године у годину заоштравали, а непријатељства бивала све

21. То предање и данас казује Омер Реџепагић, наставник српскохрватског језика у пензији и један од добрих зналаца народне традиције свога братства и шире. Он каже да је предак Реџепагића доселио у Плав из Груе Мира из околине Скадра и то као хришћанин, рођак господара Црнојевића. Друга верзија да Реџепагићи потичу од неког турског официра не противуречи првој, изузев што не истиче његово поријекло, јер спахије – бегови Реџепагића су били војни заповједници. У новије вријеме се говори и о трећој верзији по којој је и поријекло Реџепагића и њихових бивших рођака Шабанагића, Пашића и Шеховића малисорско и да су се из Груе Мира доселили у Плав око 1700. године. (Видјети: др Ејуп Мушовић, *Етнички процеси и етничка структура сјаановништва Новој Пазара*, Београд 1979, 244).

22. *Историја народа Југославије*, II, Београд 1960, 155; Бранислав Ђурђев, *Постанак и развој брдских, црногорских, и херцеговачких племена*, ЦАНУ, Титоград, 1984, 62.

23. М. Дашић, *Васојевићи од њомена до 1860. године*, 86–87.

24. М. Динић, *Српске земље у Средњем веку*, 154.

жешћа. Већ на почетку 1392. године Турци су му одузели Скопље, гдје се учврстио војсковођа султана Бајазита Јигит-паша, више познат под именом Пашаит. Од онога времена Скопље је постало средиште османског крајишта и султановог намјесника који је са оне територије више наредних деценија организовао походе у српске области и излагао пустошењима и разним зулумима становништво. Скопско крајиште је тако постало снажан *plac darm* одакле су акинције, као претходница већих турских војних похода, често нападале најприје градове и крајеве у области Вука Бранковића, продирући даље према Босни и Јадранском мору. Убрзо послје заузимања Скопља, марта 1392. године, Дубровчани се жале на турске зулуме и друга разна насиља, због чега је дубровачка влада исте године донијела одлуку којом је забранила да њени каравани и трговци одлазе у Србију. Очигледно да је несигурност на путевима и у градовима у старим српским земљама била велика. Једна друга вијест из септембра 1392. године говори да је у Приморје стигла група бјегунаца из српских земаља, бјежећи испред Турака. Те вијести јасно свједоче да су се тада у средишњим српским земљама, а Вукова област је била прва на удару Турака, дешавали крупни догађаји. Наравно ти догађаји нијесу могли мимоићи ни подручја данашње сјевероисточне и сјеверне Црне Горе која су била под влашћу господина Вука Бранковића. Исход тих ратних заплета с Турцима бива нам, донекле, познат из повеље коју је новембра 1392. године Вук издао манастиру Хиландару, у којој између осталог стоји: »сложих мир с Турци и приложих великому господину цару Бајазиту и сложих с њим мир«. Тим миром Вук се, у ствари, обавезао на плаћање великог данка султану, а трибут је био распоређен на цијелу земљу. Тако је од краја 1392. године и српско становништво данашње Црне Горе, која је у оно вријеме чинила саставни дио области Бранковића, било принуђено на плаћање данка, трибута султану Бајазиту. Дио тог данка падао је и на хиландарске метохије у области Вука Бранковића, а њих је било и у Горњем Полимљу, па је он преузео обавезу да хиландарцима покрива износ који је ишао Турцима.

Али и послје склапања мира с Турцима, о коме се говори у поменутој повељи из новембра 1392. године, непријатељства између Вука Бранковића и Турака нијесу престала. Он је покушавао да се ослободи од турске зависности. С друге стране, султан Бајазит је све јаче притискао на област Бранковића, док са вазалном српском државом кнеза Стефана Лазаревића није имао тешкоћа. Турске посаде се већ 1396. помињу у градовима и тврђавама које су припадале Вуку Бранковићу на Косову и у Рашкој – Приштини,

Звечану, Јелечу и Глухавици, гдје се смјестио и турски кадија. Дубровачко веће умољених, одлуком од 28. марта исте године, саопштава кадији у Глухавици, значајном рударском центру у области старог Раса, одговарајући му на његово писмо, да је спремно да плаћа Турцима царине за робу дубровачких трговаца који ће пролазити путевима кроз Рашку.²⁵ Ти подаци говоре да, и поред насталих промјена у области Вука Бранковића и несигурности на путевима, Дубровчани нијесу престајали да тргују по српским земљама. На то упућују и подаци из судских списа града Котора, од 4. августа 1396. године, који саопштавају да су деветорица влаха (кирајџија) дали писмену обавезу которском трговцу Марку Драго да ће за његов рачун транспортовати до Лима, на свој ризик, »30 товара доброг и чистог жита« и превести га до Котора. Ови пословни људи из долине Лима су том приликом изјавили да ће ове послове обавити, уз обавезу да ће овом которском трговцу надокнадити и евентуалну штету за робу коју буду за њега набавили, изузев ако им је »не одузму Турци или људи Вука Бранковића«. Дакле, документ јасно свједочи да је Полимљем у љето 1396. године још увијек господарио Вук Бранковић, али и указује на то да су и у овај дио данашње Црне Горе и онда све чешће продирали Турци из скопског крајишта и да су угрожавали трговце. Осим тога, овај документ говори и о томе да је трговина између сјеверних дјелова данашње Црне Горе и Приморја била онда још увијек развијена. И други подаци свједоче о пословној повезаности Полимља и Потарја с Дубровником и Котором све до краја владавине господина Вука Бранковића у својој великој области.²⁶ Додали бисмо да је вриједност поменутог документа од 4. августа 1396. године још и у томе што он свједочи да се Вук Бранковић још држао и да је пружао отпор Турцима који су већ били запосјели више његових градова и контролисали главне саобраћајнице у његовој области, па, изгледа, и оне које су водиле од Зете и Дубровника према унутрашњости српских земаља – долином Таре и Лима.

Када је престао отпор Вука Бранковића Турцима, тешко је прецизно одредити. По свему судећи, до краја 1396. године Турци су

25. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, део II, 217; К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 334; М. Динић, *Српске земље у Средњем веку*, 159–160.

26. М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, стр. 159–160, 305–330; И. Божић, *Економски и друштвени развој Дубровника у XIV и XV веку*, Историјски гласник, 1/1949, 43; С. Мијушковић, *Један помен Вука Бранковића у старом Кошорском архиву*, ИЗ, књ. X (1954), 227–229; Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Пошарје*, 58–59; М. Дашић, *Васојевићи од помена до 1860. године*, 84–85.

успјели да потпуно раскрсте с Вуком Бранковићем, вјероватно послје битке код Никопоља на Дунаву, септембра 1396. године, у којој је султан Бајазит успио да зада пораз угарском краљу Жигмунду, који је предводио велику хришћанску војску у рату против Османског царства. Жртва те турске побједи постао је и Вук Бранковић, будући да је држао хришћанску страну, за разлику од свог шурака кнеза Стефана Лазаревића који је, као вазал султана Бајазита, са својом војском допринио поразу угарског краља и његове крсташке војске. Султан је успио да ухвати Вука Бранковића и да га баци у сужањство, у коме је остао све до своје смрти 6. октобра 1397. године.²⁷ Његовој жени Мари, сестри кнеза Стефана Лазаревића и њеним синовима, султан Бајазит је оставио на управу »само мало нешто земље код Вучитрна и Трепче, с обавезом давања помоћних трупа«, а већи дио области Бранковића уступио је Лазаревим насљедницима, као награду за њихово осведочено лојално држање према Турцима. Разумије се, Турци су неке важне стратешке тачке непосредно задржали под својом влашћу.²⁸

Територије Полимља с градовима Бихором и Будимљем и Потарја с Брскомом, послје слома Вука Бранковића, по свему судећи, такође су предате на управу кнезу Стефану Лазаревићу. Тако је овај дио територије данашње Црне Горе припао Моравској Србији, којом је кнез Стефан Лазаревић владао као султанов вазал, а затим и као вазал угарског краља, док су Турци узели у своје руке градове и друга утврђења као и главне саобраћајнице и на овом простору. Од краја XIV вијека па све до коначног пада српске Деспотовине (Стефан Лазаревић је 1402. године од византијског цара добио титулу деспота) под турску власт 1459. године може се рећи да је на тим подручјима владало извјесно двовлашће: Турци су стално или повремено држали важне саобраћајнице и неке градове у Рашкој, Полимљу и Брсково на Тари, а локална власт је била у рукама органа управе српских деспота.

Пословни Дурбовчани се крајем XIV вијека често жале кнегињи Милицы (тада већ монахињи Јевгенији) и њеном сину кнезу Стефану Лазаревићу како им Турци чине велике сметње у обављању трговине у земљи »господства ви«. Тако, на примјер, дубровачка влада писмом од 6. августа 1398. године захваљује кнезу Стефану Лазаревићу и његовој мајци монахињи Јевгенији што су се заузимали код турских власти да Турци не ометају кретање њихових трговаца по Србији.

27. *Историја српског народа*, II, 57–58.

28. К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 329–335; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 161; М. Дашић, *Васојевићи од имена до 1860. године*, 88.

Али већ 8. октобра исте године поново пишу Дубровчани кнезу Стефану и његовој мајци како су неке њихове трговце »у владању господства ви« ухватили Турци »и узеше им пет тисућ ован и трговце и одведоше, а потом такође ухватише у Ваљево наше трговце и одведоше«. Молили су да их кнез Стефан и његова мајка »савјетују« да ли могу дубровачки трговци слободно долазити са робом »на вери и на слободи« у српске области и тражили су помоћ да им Турци ослободе задржане трговце и робу. И крајем новембра 1398. године молила је дубровачка влада да им кнез Стефан и његова мајка одговоре за »трговце које Турци узеше у Ваљево и одведоше и за оне трговце које узеше на Лиму с добитци«. Како од интервенције кнеза Стефана није, изгледа, било резултата, дубровачка влада се више пута обраћала писмено и Пашајиту, намјеснику султана Бајазита у Скопском крајишту, али (изузев лијепих ријечи обећања) користи ни са те стране није било. Из писма упућеног турском војводи Сархану (кефалији Звечана), 28. јула 1399. године, сазнајемо да су Турци и шесторица влаха поменути пљачку из октобра 1398. извршили на ријечи Тари. Дубровачким трговцима је причињена велика штета: опљачкано им је 4.067 овнова и 15 коња натоварених воском и другом робом (радило се о извозу робе и стоке са подручја Потарја и Полимља). Том приликом Турци су на Тари убили и два трговца и 3 трговачка пратиоца. Остаје, међутим, непознато да ли су турске власти нешто учиниле да се Дубровнику надокнади и штета која је нанесена његовим трговцима ујесен 1398. године на Тари и Лиму. Једино сазнајемо, из једног писма писаног између 30. марта и 5. априла 1399. године, да је Пашајит дао Дубровчанима вјеру, у име султана Бајазита, да могу слободно слати »своје трговце у Србију, на Морачу и на Лим да греду«, и да им се неће чинити никакве сметње и неправде, изузев што ће бити обавезни да плаћају царину. Из оновремене преписке између Дубровчана и Пајашита може се закључити да су се двије главне царинарнице налазиле у Брскову на Тари и на Лиму, највјероватније у данашњем Бијелом Пољу, код цркве Св. Николе (Никољ-Пазар) или код манастира Св. Петра, гдје су такође застајали многи дубровачки каравани. Разумије се, кад је ријеч о поменима царинарнице на Лиму, не треба искључити ни тргове Будимље и Бихор.²⁹

И каснија преписка између дубровачке владе и Пашајита свједочи да су Турци концем XIV и у првој половини XV вијека

29. Љ. Стојановић, *Спаре српске повеље и писма*, Т/1, 187; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 161; Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Пошарје*, 59–61; М. Дашић, *Васојевићи од имена до 1860. године*, 88–89.

надзирали путеве преко Косова и кроз долине Рашке и Лима, па и онај који је водио из Зете до Брскова на Тари. Ријечју, двовлашће које је успостављено у области Бранковића, послије Вуковог слома крајем 1396. године, потрајало је све до 1455. године. У том периоду Турци су у земљи око посједнутих утврђења и саобраћајница Косово – Звечан – Глухавица на Рогозни – Сјеница – Лим – Брсково држали и нека села, о чему свједоче и први турски пописи, сачињени још прије коначног пада овог дијела српске Деспотовине под турску власт (1455). Тако, на примјер, у посједе турског војсковође и скопског крајишника Иса-бега Исхаковића уписана су и села из данашњег бјелопољског краја – Крушево на Лиму и Прошћење са Стричином и Рујковином. У попису Иса-бегових хасова 1455. године, Прошћење са Стричином и Рујковином су изузети из његових посједа и пренесени у царске регалије, наравно, уз замјену. Учињено је то због тога што је наводно ондје »откривен рудник под називом Простен’је (Прошћење) у Лимским Никшићима (Лим Никшиклеп)«. ³⁰ Свакако, ту се радило о старом руднику Брежово, који је могао бити и проширен новим окнима. Тај податак говори да рудник Брсково још није био потпуно напуштен ни средином XV вијека.

О друштвено-политичким приликама у Горњем Полимљу и другим крајевима данашње сјеверне Црне Горе који су чинили саставни дио српске Деспотовине у првој деценији XV вијека, мало се зна јер недостају извори. Ипак, са сигурношћу се може рећи да су и ови крајеви дијелили судбину осталих српских области онога доба. Можда је природногеографски положај области на горњим токовима Лима, Ибра и Таре учинио да оне буду поштеђене оних тешких разарања и метежа што су пратили живот српског народа дуж главног пута од Скопља преко Косова, Звечана, Глухавице, Сјенице и даље преко Лима пут Пљеваља, куда су се иначе кретали велики турски војни походи још од 1398. године – против Босне. Заклоњене високим планинама од Косова и Метохије и албанских страна, ове области су, по свему судећи, биле поштеђене турских пустошења каквим су били изложени, рецимо, крајеви у средњем току Лима и у долини Рашке. Том чињеницом се, донекле, може објаснити зашто се у савременим изворима мало или готово и не спомињу град Бихор, трг Будимље и Плав, средишта жупа у горњем Полимљу.

30. X. Шабановић, *Крајишће Иса-бега Исхаковића* – Збирни катастарски попис из 1455, Сарајево 1964, 457; Ж. Шћепановић, *Преглед прошлости Бијело Поља и околине до 1918. године*, у монографији »Бијело Поље«, Београд, 1987, 90.

VIII

Када је ријеч о данашњој територији Црне Горе у склопу Деспотовине, овдје ваља напоменути да баш није све јасно шта су држали Турци а шта су оставили у посјед Вукових наслједника или шта су били уступили кнезу Стефану Лазаревићу (од 1402. године деспоту). Мавро Орбини пише да је султан Бајазит оставио један дио земље Вука Бранковића његовој жени Мари и синовима ради издржавања. И то је било тачно. Али касније Турци су Вуковим наслједницима, изгледа, вратили на управу, највјероватније почетком 1402. године, уз породичне посјеле на Косову и сјеничком крају, и Брсково и област горњег Полимља. Турци су и послије тога држали своје војне посјеле у Звечану, Јелечу и Глухавици, али не и у Брсково. Сасвим је извјесно да су главне тачке и саобраћајнице контролисали и у посједима које су послије 1402. године држали Вукови наслједници као султанови вазали. Степен тог надзирања у изворишним предјелима Лима, Таре и Ибра је, изгледа, био нешто слабији из разлога које смо већ спомињали. Комаран се 1421. године (код Брезе се граничио са посједима босанског великаша Сандаља Хранића) помиње у посједу Вуковог сина Ђураћа Бранковића који се послије 1412. стално држао уз свог ујака деспота Стефана Лазаревића.

Али тешко је било шта прецизније рећи о томе каквог су одраза на стање у Полимљу и Потарју имале међусобне борбе Лазаревића и Бранковића прије тога, као и ослабљена турска власт послије пораза султана Бајазита у Аногорској бици 1402. године. Има индиција да је простор горњег Полимља у обрачунима између Бранковића и Лазаревића добио на значају, нарочито када се деспот Стефан, на повратку из Цариграда, гдје је свратио послије Ангорске битке и од византијског цара добио титулу деспота, искрцао са одредом своје војске у Улцињу, средишту његовог зета Ђураћа II, одакле је требало да стигне у Крушевац. Најкраћи пут из Зетског приморја према Моравској Србији водио је долином Дрима до Призрена и Косова, али су Бранковићи, уз помоћ турских чета, ставили деспоту до знања да му неће дозволити пролазак преко Косова. Зато је, добивши нешто појачања од свога зета Ђураћа II Балшића, деспот Стефан, крајем октобра 1402. године, кренуо преко Скадра, највјероватније, старим »зетским«¹ путем до Плава и горњег Полимља одакле се упутио даље, пажљиво избјегавајући путеве које су надзирале турске чете, према манастиру Жичи. Остаје, међутим, нејасно да ли се деспот Стефан Лазаревић из Плавског краја кретао са војском долином Лима на Будимље и преко Бихора и Сјенице до Жиче, или је скренуо

заобилазним путним правцима према Косову, гдје се, 21. новембра 1402. године, код Трипоља, близу манастира Грачанице, сукобио са својим сестрићима Бранковићима који су држали страну султана Сулејмана. Биће да је најприје дошао до Жиче из Крушевица а када је, пак, сакупио војску с братом Вуком пошао на Косово да се обрачуна са својим сестрићем Ђураћем Бранковићем. Послије тога боја браћа Лазаревићи су се повукли у свој утврђени град Ново Брдо. Сукоб између Лазаревића – деспота Стефана и брата му Вука – с једне стране, и Бранковића, с друге стране, се наставио, али појединости последице битке код Трипоља нијесу познате. Извјесно је само то да је деспот Стефан Лазаревић успио да преузме власт у Србији, у чему се користио ауторитетом своје мајке кнегиње Милице, која се и као монахиња све до своје смрти (11. новембра 1405) активно бавила политиком и утицала на многе догађаје како у земљи тако и ван ње.³¹

Разрешење проблема разграничења и унутрашње подељености у српским земљама између појединих области сукобљених Лазаревића и Бранковића – у доба унутрашње кризе која је жестоко потресала Османску државу због борби око насљеђа пријестола последице ангорске битке, као и одраза спољашњих и унутрашњих фактора на подручја о којима је овдје ријеч – тешко је прецизније освијетлити. О промјенама управно територијалне и друге природе на подручју Полимља, Потарја и горњег Ибра првих деценија XV вијека има мало вијести. Сви су изгледи да су ови крајеви остали последице 1402. године у домену Бранковића, као њихови породични посједи. Пошто су се најзад 1412. године измирили ујак и сестрићи – деспот Стефан Лазаревић и Ђураћ Бранковић – и на овим подручјима данашње Црне Горе морало је доћи до извјесног олакшања у свим слојевима оновременог друштва.

Српска Деспотовина се смрћу Балше III (1421), сестрића деспота Стефана, са којим се угасила династија Балшића, проширила и на Зету, све до Јадранског мора. Тада су се и посједи Ђураћа Бранковића у склопу данашње Црне Горе нашли у средишњим дјеловима тако увећане државе деспота Стефана Лазаревића. Слога и јединство Лазаревића и Бранковића, последице 1412. године, несумњиво се морало позитивно одразити на стабилизацију друштвених, привредних, политичких и других прилика на простору сјеверних и сјевероисточних подручја данашње Црне Горе. Има разлога да вјерујемо да

31. И. Руварац, *Стефан Лазаревић на повраћку из Анјоре у Србију*, Зборник Илариона Руварца, I, Београд 1934, 79–87; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 163–166; *Историја српског народа*, II, 64–68.

су и на том простору спроведене управне реформе чији је циљ био јачање власти деспота Стефана и његовог савладара Ђурађа Бранковића. Но, за прецизнији суд о томе каква је била конкретна управно-територијална организација на овом подручју – недостају подаци. Потпуни интегритет ових подручја нешто више је учвршћен после смрти деспота Стефана Лазаревића (1427), када га је наслиједио сестрић Ђурађ Бранковић (1427–1456). Крупнијих феудалаца, који би испољавали сепаратистичке тенденције на овом простору, у првој половини XV вијека није било, па је било много лакше најприје деспоту Стефану Лазаревићу, а затим и деспоту Ђурађу Бранковићу да утемеље организацију и установе локалне власти које би одговарале њиховом централистичком начину управљања, заведеном у цијелој држави – од Дунава и Саве до Јадранског мора. Та локална организација »власти« била је строго подређена централним органима, али су при том поштоване и раније територијално-управне јединице – жупе. Тиме се и објашњава чињеница да су се жупе, у долинама Лима, Таре и горњег тока Мораче, одржале све до коначне турске превласти у српским земљама. Али, све оно што је било карактеристично за управљање и фискални систем у српској Деспотовини, укључујући и области Бранковића и Балшића, осјећало се и на овим подручјима.

У доба Лазаревића и Бранковића дошло је до увећања многих работа у корист државе и владара. Најважнија од тих работа – служби била је војна, често називана »војска«. Терет војне службе падао је на властелинске баштине и проније, али дио обавеза су били дужни да испуњавају и манастирски посједи, којих је на овим подручјима било прилично, нарочито на »светим водама Лима«. У Полимљу је, како се може закључити посредством разних извора па и традиције, изгледа, била најбројнија мала властела, властелчићи–баштиници, а било је и нешто пронијара. Сељаци потчињени пронијарима и у областима данашње сјевероисточне Црне Горе, као и у сусједној Зети, и прије њеног сједињења са Деспотином (1421), имали су најтеже обавезе, јер су јачи пронијари преотимали од слабијих и земљу и сељаке, »на првом мјесту незаштићеним црквеним властелинствима«. Властела и пронијари били су обавезни, не само да лично врше војну службу, када је то захтијевао владар, него су, по свему судећи, били дужни да са собом поведу у рат и одређен број војника. Та обавеза је зависила од величине посједа, баштине. Манастирска властелинства су ту обавезу могла откупити плаћањем »војнице«. Но, владар је могао наредити и »општу мобилизацију« војних снага, ако су то захтијевале ванредне прилике. Ријечју, војне дужности су се после косовске битке и

до средине XV вијека прошириле и на дио подвлашћених друштвених слојева.³² Разлоге тим промјенама треба тражити у измијењеним политичким и друштвеним приликама, свакако, изазваним турским освајањима српских земаља.

Што се тиче радног становништва и његовог положаја на подручјима о којима је овдје ријеч, извјесно је да је оно, углавном, дијелило судбину угњетаваних слојева других области над којима је феудална класа у Српској Деспотовини спроводила експлоатацију која је била појачана још и одбрамбеним задацима и, наравно, плаћањем вазалних обавеза према Турској. Једна од таквих обавеза, која је представљала велики терет за радно становништво, било је »градозиданије« – подизање нових утврђења, поправљање старих градова и њихово обнављање. Поједини топоними и остаци утврђења у Полимљу, као и етиологија појединих средњовјековних објеката и других остатака, свједоче да је »градозиданије« била тешка обавеза за радно становништво онога времена у овом дијелу Црне Горе.³³

Четврт вијека унутрашњег реда и мирних односа у Деспотовини свакако је утицало и на повољан развитак и знатног дијела данашње Црне Горе. Јер, централистички уређена државна власт је доста учинила да среди ровито и архаично стање које је, пуне двије деценије по косовској бици, владало у свим крајевима у области Бранковића. Тако је од 1412. године па све до првог пада Деспотовине под турску власт (1439–1449) на подручјима Полимља, Потарја, Мораче и њима сусједних крајева владао поредак релативне правне и имовинске сигурности. Ранији отпори и побуне локалне властеле, од које су највише трпјели подвлашћени друштвени слојеви, били су скршени. Власт је успјешно сузбијала пљачку и разбојништво. О том новом поретку Константин Филозоф у *Житију Стефана Лазаревића*, између осталог, пише: »Одеекоше се руке оних који су чинили неправду и које се простиру на зло, а правда је процветала и плод носила (рађала). Не изгоњаше брзи спорог, нити убоги убогога, нити је моћни узимао пределе ближњих, нити је вађен мач силних, нити се крв праведника проливала, нити је постојао зли и глупи говор, нити лагање против начелника, нити презирање преславних по чину, нити друго слично«. Ова, мада идеализована, слика политичког и друштвеног стања, правде и савршеног поретка није лишена извјесне

32. *Историја Црне Горе*, II/2, 183; *Историја српског народа*, II, 109–127; М. Дашић, *Васојевићи од имена до 1860. године*, 90–91.

33. М. Дашић, *Васојевићи од имена до 1860. године*, 91.

историјске реалности у којој се налазила Деспотовина готово три деценије. Све то је имало снажног одраза и на стабилизацију политичких и друштвених прилика и у областима које су предмет нашег разматрања.

Припајањем Зете Деспотовини, послје смрти Балше III (1421), у њеним границама нашле су се различите земље обласних господара – Лазаревића, Бранковића и Балшића, али свака од њих је задржала своје традиције и наслијеђене особености, иако су чиниле државно јединство. Поновно сједињење Зете са Србијом имало је велики друштвени, привредни и културни значај и за једну и другу историјску државну цјелину. Расцвјетала се трговина, извоз из старих српских области повећан је према јадранским лукама које су се све јаче повезивале са развијеним градовима и државама Италије и осталог Запада. Са подручја сјеверне Црне Горе, нарочито из Полимља и Потарја, извожени су у приморске градове квалитетни сточарски производи, кожа, жито, восак, мед и др. Путевима преко ових области бројни каравани су преносили и разне концентрате руда. Тргови Будимље, Бихор, Брсково, Никољ-Пазар, као и неки сеоски тргови у Плавском крају, помињу се у оно вријеме као важне караванске станице гдје пристају дубровачки, которски и остали трговци из Зетског приморја, који су онамо увозили со и другу робу. Али у развоју трговине и на овом подручју јављале су се извјесне сметње, као и у Зети. Наиме, око прихода од трговине, прије свега око наплаћивања царине на продају соли, у доба владавине деспота Ђурађа Бранковића у Зети и Млечана – са чијим се посједима у Приморју, послје 1427. године, граничила Деспотовина – долазило је до великих спорова, па и ратних заплета. Када је 1420. године Котор дошао под власт Млетачке Републике, њена влада је тражила од деспота Ђурађа да већи дио своје соли по монополској цијени уступи которском тргу, али је он то одбио, па је због тога дошло до дугог спора и сукоба између Деспотовине и млетачких власти у Зети. Тај сукоб се пренио и на области у унутрашњости Деспотовине. »Деспотове војводе у Зети спречавале су караване својих људи да иду по со у Котор, а деспотови људи у Плаву нису им дали да иду у Скадар (тада у рукама Млечана – М. Д.) већ су их вјероватно упућивали на турске тргове. И тако се тај спор годинама није могао ријешити.³⁴

34. *Историја Црне Горе*, II/2, 166.

IX

У вријеме привременог пада Деспотовине под турску власт (1439–1444) породични посједи Бранковића били су под посебним режимом султанове Порте, а кад се августа 1444. године деспот Ђурађ измирио са Турцима и обновио државу, сачинио је и посебан уговор с њима о овим крајевима. Успостављено двовлашће није укинато све до коначног пада ових крајева под турску власт 1455. године. Али, треба рећи да због скрајнутости подручја на горњим токовима Ибра, Лима и Таре од главних праваца турских војних похода – у оним општим метежима и тешким невољама које су настале за српски народ у цијелој земљи после 1439. године – становништво, ипак, није било тако јако узнемиравано и изложено страшним разарањима, пљачки, убијању и робљењу као у другим дјеловима Деспотовине.

Помјерања становништва под турским налетима била су много снажнија око главних праваца, па и у данашњем бјелопољском крају, у Средњем Полимљу и Потарју, него у осталим, изворишним предјелима Лима, Таре и Мораче. Турци су на овим правцима сада поново пљачкали дубровачке трговце, што је имало за последицу нагло опадање трговине. Дубровачки каравани су заиста рјеђе залазили у долину Таре и Лима, а такође се на путевима све мање у овим крајевима сријетало и осталих приморских трговаца средином XV вијека. Но, и поред тога што је тада у Полимљу и Потарју било »многометежно време« и што је трговина с Дубровчанима и Которанима слабила, дубровачки трговци нијесу престајали да – и под великим ризиком да буду заробљени, опљачкани па и убијени – долазе до тргова Брскова, Никољ-Пазара и Бихора. Бихор се као град и трг први пут и помиње у једном дубровачком извјештају од 5. новембра 1450. године у коме се каже да су трговци једног дубровачког каравана оставили у залог товар свиле у Бихору (»in loco vocato Bichor«). Недалеко од града Бихора као караванска станица помиње се и Црнча (код цркве Св. Јована).³⁵ Али, како је Тара у међувремену постала истурена линија на којој су се стално налазиле турске предстраже, то су трговци страховали и за себе и за своју робу. Та чињеница је утицала да се онај општи просперитет, који је захватио моравску Србију, па и дјелове Деспотовине на сјевероистоку данашње Црне Горе, није ни прије њеног првог пада под Турке јаче

35. М. Динић, *Дубровачка средњовјековна караванска џириовина*, Југословенски историјски часопис, III, Београд 1937, 123; *D. A. Serija lamente de Fortis*, књ. 24, 10; ¹М. Дашић, *Васојевући и њена го 1860. године*, 93–94.

осјетио у Средњем Полимљу и у Брскову на Тари. Ондје, изгледа, нијесу успјеле да заживе ни административне и друге реформе као у осталим дјеловима Деспотовине.³⁶

Демографске промјене, као што је познато, захватиле су послије косовске битке мање-више готово све старе српске области. Пред Турцима је бјежало становништво нарочито са праваца њиховог продирања према Босни од конца XIV вијека и све до њеног пада под турску власт 1463. године. То бјежање се настављало и касније. Појединачног бјежања и исељавања пред Турцима, свакако је било и из Полимља, Потарја и њима сусједних крајева, али масовног напуштања насеља, бар у XV вијеку, није било. О томе најбоље говоре подаци из турских пописа становништва ових крајева из друге половине XV вијека, из којих се види да су ове области биле релативно густо насељене српским становништвом. Посебно се може рећи да горње Полимље, крај око Колашина и жупа Морача нијесу претрпјели неке дубоке демографске промјене, као рецимо поједини равничарски крајеви Зете, Косова и Метохије или Моравске Србије. Крајеви на сјевероистоку данашње Црне Горе, у XV вијеку, на срећу, нијесу доживјели ни теже посљедице привремене турске владавине, што се не би могло рећи за неке крајеве Косова, Доње Зете или неких насеља дуж пута од Звечана према Пљевљима и Босни, гдје је становништво било изложено тешким насиљима акинција из скопског крајишта, због чега је било принуђено да масовније бјежи према Херцеговини. Зна се да се српско становништво из Рашке и Зете склањало у Конавле, на Пељешац, у Дубровник, а поједине групе су потражиле уточиште и преласком Јадранског мора у Италију. Традиција зна, а то потврђују и истраживања Јована Цвијића, да је током XV вијека, а вјероватно и касније, у планинске крајеве Брда, добјежало прилично становништва са територије старе Рашке («сјенички ускоци»), нарочито са правца куда је Турке водио пут у Босну. Из источних крајева старих српских области у оно вријеме народ се склањао и на територију Босне, све док »шапатом« није пала под Турке и босанска држава.

³⁶ К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 330–335; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 174–175; Бијело Поље, 91.

* *
*

Послије измирење са султаном Муратом II, деспот Ђурађ Бранковић му се обавезао да ће му бити »вечни пријатељ« и вјерни савезник. Обавезао се деспот и да ће султану редовно плаћати повећани годишњи данак од 60.000 дуката. Нема сумње да је становништво и области данашње Црне Горе, које су и послије обнове Деспотовине 1444. године остале у њеном саставу, било оптерећено још већим износом харача и, наравно, и другим обавезама према српској држави и властели. То је такође погоршавало његов социјално-економски положај. Привреда ових крајева је као уосталом и других српских области, средином XV вијека, све више трпјела. Послије готово тридесетогодишњег просперитета наступиле су године тешке привредне стагнације, опадања производње и трговине. Трговачки промет бивао је из године у годину све несигурнији због све чешћег нарушавања од стране турских власти устаљених услова и норми од којих је зависио успјешан развој ове привредне гране. Дубровчани су због тога повремено писали деспоту Ђурађу, молећи га да издејствује код Турака да им не спречавају извоз роба из Приштине, Трепче, Глухавице, Сјенице, Полимља и Потарја и других српских крајева, као и да им дозволе да слободно онамо увозе своју робу. Деспот им је, међутим, одговарао (1445) да им не може, и поред најбоље воље, помоћи, јер »област која је била блажене успомене господина Вука Бранковића, његовог покојног оца«, има посебне уговорне обавезе према султану. Зато савјетује Дубровчанима да, ако купују робу у његовој области, то чине »обазриво да се не сазна«. Све то упућује на закључак да су Турци послије обнове Деспотовине задржали пуну контролу и над саобраћајницама које су ишле долинама Лима, Таре и Ибра.³⁷

* *
*

Ваља истаћи да се деспот Ђурађ Бранковић и у условима дво-
влашћа трудио да обнови своју државу у њеним границама из 1439.

³⁷ М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 175; М. Дашић, *Васојевићи од иомена до 1860. године*, 93.

године. У том циљу он се, октобра 1444. године, састао са Стефаном Вукчићем Косачом, у чијој се власти тада налазила велика територија Горње Зете, и склопио са њим уговор о пријатељству. На основу тог уговора већ у марту 1445. године предао је Стефан Вукчић деспоту Ђурађу град Медун у области племена Куча и Горњу Зету. Тако се територија племена Куча, Пипера, Братоножића и Васојевића (Лијева Ријека – Рјечица) поново нашла у саставу Деспотовине, Подгорица је постала средиште војводе Алтомана, деспотовог намјесника у Зети. Послије склапања поменутог споразума, граница између Горње Зете и државе Стефана Вукчића Косаче (од 1448. године »Херцег од Св. Саве«, по чему ће се назвати Херцеговина) ишла је линијом почев од планина изнад Рисна, према истоку, између извора Зете и Острога и излазила на ријеку Морачу (на њеном средњем току), одакле се источно пела према горњем току Таре, остављајући данашњи колашински крај Херцеговој земљи. Касније, међутим, граница Херцеговине на територији међурјечја Таре и Лима ће обухватити и Средње Полимље. Тако је за вријеме турске владавине у Херцеговину »рачунато и Полимље све до изнад Бијелог Поља, затим читав Колашин«. ³⁸ До те границе распрострајеће се и васојевићко племе у XVII и XVIII вијеку.

* *
*

Последње године владавине деспота Ђурађа Бранковића протекле су у тешким политичким трзавицама, а најзад и у тешким ратним сукобима са султаном Мехмедом II Освајачем, који је 1451. године наслиједио султана Мурата II. Ратоборни султан Мехмед II ријешао је да учини крај и остацима Византије и вазалној српској Деспотовини и другим балканским државицама које су још животариле пружајући отпор Османлијама. Најприје је освојио Цариград (1453), хиљадугодишњу престоницу некада моћног византијског царства, а у рано прољеће 1455. године кренуо је с великом војском из Једрена на Србију. Вијест о паду Цариграда изазвала је велико запрепашћење на Западу, а може се само претпоставити на какав је тежак и жалостан одјек та вијест наишла у

38. К. Јиречек, *Историја Срба*, III, 54, нап. 7; IV, 89; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 297, (Види на страни 192. и 193. и приложену карту: Земље Херцега Св. Саве – границе Херцеговине до 1859); *Историја Црне Горе*, II/2, 279–280.

српским земљама. Сви покушаји деспота Ђурађа Бранковића да дипломатском акцијом у Европи организује хришћански рат против Турака, остали су узалудни. Осим предусретљивости, ријечи охрабрења и лијепих обећања које су западни владари и други државници давали српским дипломатама, српски народ са те стране није имао никакве друге користи. Деспот Ђурађ Бранковић и његова држава су се суочили са највећом опасношћу; султанов поход са великом азијском и европском војском слутио је најцрње српском народу. И заиста, тим походом султана Мухамеда II је означен крај шездесетогодишњег двовлашћа у породичним посједима Бранковића, а биће то и почетак краја и остатака Деспотовине уопште.

Освајање Деспотовине започето је нападом на Ново Брдо, највеће и најзначајније рударско и привредно средиште српске државе, које је, након двомјесечне опсаде и сталног топовског бомбардовања, било принуђено да се преда 1. јуна 1495. године. У поробљеном граду, султан Мехмед II који је непосредно командовао овим походом на Србију, наредио је незапамћену одмазду над становништвом. Ново Брдо је доживјело страховита разарања од којих се никада више није могло опоравити. Послије пада Новог Брда Турци су убрзо заузели и градове Призрен и Пећ, а учинили су крај српској власти и у Липљану, Приштини и Трепчи. Све то није им било тешко постићи у кратком року, јер је турска колонизација рударских насеља била започета у области Бранковића још раније (у Глухавици, на примјер, настањених Турака је било 1451. године). То потврђује и збирни турски дефтер – катастарски попис сачињен од 9. до 18. маја 1455. године. Ти пописи свједоче да су Турци велики дио области Бранковића били анектирали и прије пада Новог Брда и Призрена.³⁹

У љето 1455. године султан Мехмед II послао је један јак одред војске да окупира и све градове и узме утврђења на територији старе Рашке. Тада је турска војска провалила и у долину Лима и Таре, гдје је, изгледа, брзо ликвидирала иначе слабе органе власти деспота Ђурађа Бранковића. Једино је на нешто више отпора, по свему судећи наишла при заузимању утврђеног и доста неприступачног града Бихора. Али, колико је трајао отпор деспотове посаде и становништва града Бихора о томе нема података. Једино што знамо је то да је непознати љетописац забиљежио да су Турци заузели град

39. Х. Шабановић, *Босанско крајишће*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, IX, 1958, 178; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 176.

Бихор у Загорју 21. јуна 1455. године, кад и Призрен.⁴⁰ По томе што се име града Бихора помиње упоредо са Новим Брдом, Призреном и другим важним и престоним градовима, рекли бисмо да је он био не само значајно мјесто у долини Лима него кључна стратешка тачка за даља турска освајања према Босни и Херцеговини и јадранској обали. Сасвим је извјесно да су тога лjeta Турци заузели и трг Будимљу, Плав и читаве области у долини Лима, Таре и Мораче, гдје су и прије ових догађаја, »овдје-ондје имали своје« посједе. Овај турски поход пратила су сурова обрачунавања са становништвом – покољи и пљачке. Летописац је шкрто забиљежио да султан том приликом »мноштво рода хришћанског исече«.⁴¹ Тих турских покоља, пустошења и пљачкања, свакако, није могло бити поштеђено ни становништво западних породичних посједа Бранковића, али, изгледа, није било онако десетковано и подвргнуто најтежим мукама као, на примјер, становништво Новог Брда. Биће да је освајање данашње сјевероисточне Црне Горе протекло у мање драматичним околностима и да је становништво било поштеђено покоља, масовног одвођења у ропство и исељавања. Можда је томе допринијела и чињеница што је султан Мехмед II, послје освајања градова на територији Косова и Рашке, донио одлуку да крене са војском ка Солуну.

Турском окупацијом читавог дијела српске Деспотовине, то јест некадашње области Бранковића, окончан је период шездесетогодишње двојне српско-турске управе и на овом простору, која је успостављена послје слома Вука Бранковића (1396). Да су Турци, изгледа, и прије пада Бихора, Будимље, Плава и запосиједања и других насеља у долинама Лима, Таре и горњег тока Мораче, имали нешто јачу власт у области Средњег Полимља, види се из турског пописа »такозваног вилајета Лимски Никшићи (Lim Nikšić'er) који је захватао села са међупростора данашњи Колашин – Бијело Поље«. Наиме, Х. Шабановић држи да је овај попис вилајета Лимских Никшића, гдје је Иса-бег Исхаковић имао пет села, док су шест других држали његови људи као тимаре, могао бити извршен од »маја 1453. до 1455. године, а највјероватније у марту или априлу 1455. године«, а можда и нешто раније.⁴² Пошто пописом вилајета у

40. Љуб. Стојановић, *Стари српски родослови и љештописи*, Београд–Срем. Карловци, књ. XVI, Београд 1927, 238; К. Жиречек, *Историја Срба I*, 380–381; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 333, 353, 408.

41. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и љештописи*, 238, *Историја српског народа*, II, 297–298.

42. Х. Шабановић, *Крајишће Иса-бега Исхаковића – Збирни књижевнички попис из 1455*. Monumenta turcica, II, Сарајево, 1964. Увод XXVII; Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Пошарје*, 63–64.

области Бранковића нијесу обухваћене жупе јужно од жупе Љубовије – Бихор, Будимља, Добра Ријека и Плав – држимо да је турска власт на овом простору Полимља, па можда и у Морачи, могла, прије 1455. године, бити само симболичног карактера.

Х

Турским освајањем сјеверних и сјевероисточних области Црне Горе 1455. године прекинута је најкраћа и најповољнија веза између још неосвојених дјелова Деспотовине – Моравске Србије на сјеверу и Зете на југу. Кад је ријеч о дијелу Деспотовине у Зети, онда треба рећи да је убрзо и ондје престала власт деспота Ђурађа Бранковића. Наиме, непосредно послје запосиједања породичних области Бранковића, Турци су почетком 1456. године заузели и град Медун, који су и раније надзирали, и путеве према Тари и Полимљу. Али и неколико година раније него што су Турци заузели Медун, власт деспота Ђурађа била је фактички ограничена на мали простор, јер је у међувремену феудалац Стефаница Црнојевић успио да ојача своју власт у планинској области Горње Зете или Црне Горе, како се она почела све чешће спомињати под тим именом. Као млетачки вазал, Стефаница Црнојевић је успио да силом оружја умири побуњене Грбљане, који су држали страну деспота Ђурађа, због чега га је напала деспотова војска (1452), опустошивши његове посједе ближе Скадарском језеру и у Приморју. Црнојевићи су тада изгубили и град Жабљак у Доњој Зети. Али другу војску деспота Ђурађа, предвођену деспотовим намјесником у Зети, Стефаница је победио и затим проширио своју власт на равничарске предјеле до ријеке Мораче. Рат између Црнојевића и деспотових снага у Зети се наставио, па је Стефаница, 1453. године, успио да поврати Жабљак и да овлада и равницом између Подгорице и Скадарског језера, као и предјелима дуж ријека Зете и доњег тока Мораче с градом Подгорицом. Под влашћу српског деспота, кога је представљао војвода Милош, једино је до почетка 1456. године још остао само град Медун и област Куча, Братоножића и Васојевића у Рјечици (Лијева Ријека). Дакле, потискивање деспотове власти из Зете ишло је упоредо с јачањем Црнојевића у планинској области Горње Зете и ширењем млетачке власти у Зетском приморју. Црнојевићи у оно вријеме су већ били избили на прво мјесто у политичком животу земље, најприје на планинском простору Горње Зете, а онда су, уз подршку Млетачке

Републике, проширили власт и на равничарске крајеве у долини Зете, доњег тока Мораче и између Скадарског језера и Приморја.⁴³

Губитком Медуна (1456) српски деспот Ђурађ коначно је изгубио и последње упориште своје власти у Зети. Турци су тако овладели највећим простором данашње Црне Горе – од Лима и Горњег Ибра на сјеверу до Скадарског језера на југу. Послије тога Турци ће се наредних четири деценије борити против владара из династије Црнојевића, све док нијесу успјели да овладају Горњом Зетом, односно Црном Гором 1496. године.

Продори Турака у области данашње Црне Горе још и прије, а много чешће послје косовске битке, од краја XIV и током XV вијека, изазвали су дубоке демографске, социјално-економске, културне и вјерске промјене у овој земљи. На нашем простору, у том периоду драматичне борбе за одбрану државе, долази до јачања катунских сточарских организација, тог најподеснијег облика ситних самоуправних организација свијета »ратничких дружина«. Катун као друштвену сточарску организацију, засновану на заједници релативно слободних људи, најчешће међусобно повезаних крвним сродством, није била успјела да сасвим расточи ни српска феудална држава са својим институцијама. С турским упадима у Зету и српске области старе Рашке, и коначно с њиховим освајањем, катунска организација у новонасталим измијењеним друштвено-политичким и привредним условима, појачана приливом покретљивог влашког сточарског свијета из Хума, односно Херцеговине, и са других простора, и постепеним спуштањем сточара Арбанаса у Скадарску и Зетску равницу – постаће језгра из којих ће се у XV и XVI вијеку развити велике племенске заједнице у Брдима (Кучи, Пипери, Братоножићи, Бјелопавлићи, Васојевићи, Ровца и Морача) и бројна племена у старој Црној Гори. Те новонастале друштвене и привредне промјене, настале усљед турских освајања и окупације, праћене сталном покретљивошћу становништва, мијешањем етнички разнородних група и њиховим припајањем, асимиловањем, прожимањем катуна и села, односно стапањем многобројних ратничких »дружина« или »општина«, претходиле су и условиле формирање племена у Брдима, у старој Црној Гори и источној Херцеговини.

Турски продори у сјеверне области данашње Црне Горе, као и они у Зету, који су трајали једно цијело стољеће, морали су изазвати одређена демографска гигања и промјене. Али те демографске

43. *Историја Црне Горе*, II/2, 135–278, *Историја српског народа*, II, 299.

промјене и осцилације нијесу у свим подручјима биле истог интензитета нити су довеле свуда до мијешања и измјена становништва. Рекли бисмо да је у оно вријеме етничка слика становништва остала најочуванија у Полимљу, Потарју и долини Мораче, иако је и на тим подручјима дошло до извјесних демографских промјена. Турци су и прије коначне окупације ових подручја, као и у Зети, усљед честих упада праћених разним зулумима, успјели да пољуљају средњовјековну жупску организацију, да угрозе поједине феудалне установе, прилично дестабилизују привреду и поремете устаљену структуру друштва. Али, упркос свему томе, становништво на подручјима данашње сјеверне Црне Горе одољело је разарањима насеља и грубостима система двовлашћа, а затим и окупационог режима османске војнофеудалне власти, успјело је да остане компактно и да ту етничку српску основу задржи неповријеђену све до краја XVII вијека.

Ако се подаци из Дечанских хрисовуља (1331, 1335), сравне и упореде с подацима првих турских катастарских пописа становништва појединих крајева Црне Горе (рецимо са Скадарским дефтером из 1485. г.), јасно се уочава да је српско становништво успјело да издржи турске освајачке походе, да није масовно мигрирало, као што је то био случај у неким другим српским областима, него се чак, током стољећа и по, и бројчано знатно увећавало. Уочљива је и чињеница да је старо земљорадничко становништво оних крајева, који су били географски заклоњенији и удаљенији од главних праваца турских војних похода – од Косова преко старе Рашке према Босни и из Македоније преко територије данашње Албаније и ондашње равничарске Зете ка Херцеговини – остало у својим насељима, јер није било изложено масовном уништавању и расељавању у разним метежима и честим ратним сукобима Срба са Турцима.

Уколико је бјежања пред Турцима и било, а нема сумње да га је морало бити, оно у планинској Црној Гори није узимало масовније размјере. Напротив. Географски и други погодни фактори, заклоњеност појединих регија високим планинама, неразвијене саобраћајнице на планинском простору, погодност за развој сточарства и катунске друштвене организације и пружање отпора свијета ратничких »дружина« турском освајачу – учинили су да многи крајеви данашње Црне Горе постану привлачни и погодни и за бјегунце са других простора. Зато се може рећи да је наш црногорски простор, последице косовске битке, за читаво једно наредно стољеће, постао погодан за усељавање свих оних који се нијесу могли помирити са турском влашћу и њеним поретком (»Што се не хтје у ланце везати/ То се збјежа у ове планине« – *ΉεΙουη*).

* *
*

Српски народ у данашњој сјеверној Црној Гори, и не само ондје него и у другим њеним крајевима, тешко је доживио и косовску битку и 1459. годину, када је учињен крај остацима српске средњовјековне државе која је средином XIV вијека била велико царство и најмоћнија сила на Балканском полуострву. Зрачак наде српски народ је полагао још на малу државу Црнојевића која се, као оаза у османском мору, одупирала Турцима готово још четрдесет година, заснивајући свој легитимитет на немањићкој државности и гајећи традиције независне српске државе. Српски народ је готово једно читаво стољеће, од маричке битке 1371. па до пада Смедерева 1459. године, а у Горњој Зети и више од једног стољећа, пружао највећи отпор, али азијатског освајача није могао зауставити. Али, нико у Европи онога доба није био кадар да заустави турског освајача. Умјесто разједињених балканских, хришћанских, прије свега јужнословенских држава, учврстиће се и на Балканском полуострву Османско Царство с моћном, јединственом политичком и војном влашћу.

Српске земље, од косовске битке 1389. године па све до њиховог коначног пада под турску власт у другој половини XV вијека, биле су у вазалном односу према султанима, а повремено и према појединим хришћанским оновременим државама (Зета према Венецији, а Србија према Угарској), и готово за све то вријеме и ратно попрште на коме се одиграла највећа трагедија српског народа. По својим посљедицама косовска битка је била непосредно најтрагичнији догађај за српски народ, који је наговијестио крај његове државе и самосталности, догађај који је битно одредио за будућих пет вјекова његову историјску судбину.

Наше враћање том догађају је наш дуг према једном великом историјском времену и његовању свијести о томе да српски народ никада није признао косовски пораз и да је, захваљујући тој свијести и вјери, успио, правим чудом, да преживи и дуги период тешке османске власти. Бранити себе и своју државу, српски народ је бранио и све друге, не само наше него и друге европске народе, бранио је хришћанску цивилизацију од азијатског освајача и ислама. Што у томе није било више успеха, кривицу сноси и себични и разједињени свијет ондашње хришћанске Европе.

Но, то је тема за себе, која излази из оквира наслова овог реферата. Размишљања о томе оставимо за другу прилику.